

“ТРОННА КАСИДА”: ПАНЕГІРИК У МАРОККАНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ ст.

Панегірик як поетичний жанр не новий для арабської літератури. Будь-яка касида – традиційна поема, популярна ще з доісламських часів, обов’язково передбачає наявність сталого набору елементів, що й обумовлюють її віднесення до того чи іншого жанру. Одним із найбільш поширених є *мадх* – панегірик на честь правителя, котрий, як правило, щедро винагороджував найкращих поетів. Чимало відомих майстрів встигли відзначитися на ниві славослов’я, але найталановитішим вважається Абу Теййіб аль-Мутанаббі – корифей, що жив у Х ст. [Крачковский 1956].

Мадх не є жанром у європейському розумінні цього літературознавчого терміна. Йдеться швидше про *жанровий різновид касиди*: пейзажну, любовну лірику, елегію, панегірик тощо. Проте не слід забувати, що до середини ХХ ст. касида як структурний і змістовий конгломерат бейтів, написаний одним із 16 віршових розмірів, була єдиною загальноприйнятою формою поетичного тексту в арабів. Це призвело до того, що в текстах багатьох близькосхідних літературознавців слово “касида” виступає ледь не синонімом будь-якого вірша, поезії взагалі. На жанрових ознаках, як правило, наголошують лише тоді, коли традиційна арабська поема протиставляється іншим формами вірша, що з’явилися в арабській літературі у ХХ ст.

В арабському суспільстві поет завжди заслуговував на пошану з боку сучасників, чому є багато пояснень. Головне – глибока повага арабів до слова, особливо римованого. На терени Північної Африки любов до класичної арабської поезії прийшла ще з Омейядами, яких Аббасидська династія витіснила з Аравійського півострова у VIII ст. Однак сьогоднішніх масштабів цей процес набуває лише на початку ХХ ст., завдяки розвитку друкарської справи та активним просвітницьким діям мусульманських реформаторів.

Проте найвагомішим чинником, що сприяв популяризації мадху, стали історичні зміни, які відбувалися в Марокко протягом ХХ ст. У цей час спостерігається піднесення національного духу, обумовлене бажанням згуртуватися у протистоянні європейським загарбникам. Король, відповідно, виступає символом, атрибутом культурної і національної ідентичності. На цьому наголошує більшість марокканських літературознавців [Кянун 1964; Аль-Халаві 1983; Халіль 2002 та ін.].

Говорячи про становлення панегіричної поезії за доби французького протекторату (1912–1956), марокканські дослідники вказують на 1934 рік як на відправну дату, коли за наказом уряду було започатковане нове національне свято – День Трону¹ [Халіль 2002]. Ось як про це пише критик Абдалла Кянун у статті “Бесіди про новітню марокканську літературу”: “На початку День Трону був явищем національним, потім став чимось на кшталт фестивалю, під час якого створювалося багато чудової літератури: статті про історію держави Марокко та її боротьбу за незалежність, касиди, в яких оспівувалися ініціативи монарха – від розвитку освіти і надання ширших прав жінкам до відродження економіки” [Кянун 1964, 80]².

Стаття марокканського критика була написана у 1964 р., коли в країнах Магрибу ще не згасло відлуння національно-визвольної боротьби. Але й сьогоднішні

дослідники літератури Марокко, зокрема згаданий нами Мухаммад Халіль, також відзначають тісний взаємозв'язок між політикою та панегіричною поезією [Халіль 2002]. На цьому наголошує і Мустафа аш-Шаліх, виділяючи ключові риси, характерні для марокканського мадху ХХ ст.:

- панегірична поезія завжди заангажована;
- політика не вступає у протиріччя з релігією: Король – “батько нації” та “емір правовірних”;
- автори мадху можуть по-різному тлумачити спільну історичну спадщину, але авторитет монарха для них беззаперечний;
- минуле і сьогодення перебувають у тісному взаємозв'язку, відтак текстам панегіричної поезії властива велика кількість історичних ремінісценцій;
- між представниками різних літературних поколінь простежується виражена спадковість;
- більшість поетів, що прославляють Короля у своїх диванах, – високоосвічені люди [Аш-Шаліх 2012, 1]. Низький рівень грамотності населення, а подекуди й повна неписьменність були однією з найбільших проблем Марокко першої половини ХХ ст.

Пов'язуючи новий етап у становленні панегіричної поезії зі святом Дня Трону, марокканська критика пропонує спеціальний термін – “тронна касида” (قصيدة عرشية). Так дослідники називають твори у жанрі мадх, написані після 1934 року [Кянун 1964; Халіль 2002]. На нашу думку, це літературне явище цілком тотожне класичному арабському панегірику, адже шедеври мадху поети створюють вже принаймні півтора тисячоліття. Відтак віднесення марокканської “тронної касиди” до окремого жанру може бути аргументоване не суто літературознавчими позиціями, а тим значенням, яке вона відіграє в суспільно-політичному житті Марокко вже вісім десятиліть.

Аш-Шаліх визначає три змістові стрижні будь-якої марокканської панегіричної поеми: авторське “Я”, Батьківщина та подія³ [Аш-Шаліх 2012]. Схема досить умовна, адже під неї можна підлаштувати більшість творів сучасної арабської поезії, питання полягає лише у співвідношенні трьох складників. Якщо у 30–80-ті рр. ХХ ст. в текстах марокканських авторів переважає категорія «وطن» (“ватан”, Батьківщина), то вже наприкінці ХХ ст. простежується зміщення акцентів до «ذات» (авторського “Я”). Під «حدث» (“хадас”, подія) М. Аш-Шаліх має на увазі те, що в європейському літературознавстві прийнято називати “сюжетом” або “фабулою”⁴.

Зазначимо, що в арабській літературі творів, орієнтованих на пізнання та розкриття внутрішнього світу особистості, набагато менше порівняно з текстами на соціальну тематику. Цьому є просте пояснення: література завжди тісно пов'язана із життям людини та її місцем у суспільстві. Чим більше страждань і несправедливості громадянину створює держава, тим гостріше лунає в літературних текстах соціальна проблематика. І навпаки, період відносної злагоди згладжує шквал пристрастей, орієнтуючи митця на естетичні пошуки. На це вказують і самі учасники марокканського літературного процесу, зокрема поет Мухаммад аль-Халаві (1922–2004), відзначаючи зміни, які відбулися в культурному кліматі Марокко після здобуття незалежності [Аль-Халаві 1983, 89].

Окремим питанням панегіричної поезії в Марокко стоїть співіснування патріотичних почуттів та віри. Історично обумовлено, що країни Магрибу завжди були мультинаціональними та мультикультурними, тому будь-які надмірні прояви релігійного ентузіазму, як правило, підтримки не знаходять. Об'єкт уславлення – король – не стоїть вище ісламської віри: у віршах марокканських поетів, протиставлення релігійного (духовного) і світського (суспільно-політичного) відсутнє. Так, на початку 30-х рр. ХХ ст. ідеологами “ан-Нагди”, Ренесансу в марокканській літературі, були поети-суфії, що ініціювали просвітницькі процеси в королівстві й

активно підтримували владу монарха. Прикладом того є творчість Мухаммада аль-Мухтара ас-Сувейсі (1900–1963), “батька нової марокканської літератури”, як його називають сьгоднішні критики [Такфрасет 2011; Халіль 2012]. Поет належав до релігійної течії салафітів, неодноразово підкреслював у своїх текстах важливість культивування науки, розвитку літератури та мистецтв. М. Аль-Мухтар не цурався й політики: створив рух націоналістичного спрямування, активно відстоював незалежність королівства від колоніальних урядів Франції та Іспанії, закликав співвітчизників до прояву патріотичної свідомості. Після здобуття Марокко незалежності та повернення короля Мухаммада V із заслання Ас-Сувейсі обійняв посаду міністра вакуфного майна в новоствореному уряді (1955). У наступному році поет став міністром Королівського меджлісу і цю посаду обіймав аж до самої смерті, за часів правління наступного монарха, короля Хасана II (1961–1999). У своїх касидах автор звертається до співвітчизників, закликаючи не сподіватися, поки хтось привчить їх до культури, натомість радить самим робити кроки в напрямку до пізнання [Рибалкін 2014, 100].

Не всі поети сприймали власну історичну спадщину однаково: хтось із авторів позиціонував себе як носія європейської ментальності, інші ж говорили про марокканську національну ідентичність, наголошуючи на її арабо-мусульманському корінні. Для кожної з цих категорій король представляє різні цінності; ентузіазм арабофонів Марокко в написанні мадху цілком передбачуваний, тоді як прихильники європейського вектора розвитку ще довгі роки після революції не могли знайти себе в новій системі координат [Рибалкін 2014, 104]. Тому сучасна марокканська критика наголошує на безперервності та послідовності літературного процесу в королівстві. Це дозволяє говорити про формування певних парадигм, на яких потім будується культурна й освітня політика уряду.

Відокремленим етносом у країнах Магрибу також завжди були племена берберів – амазіг, чие трактування історії та політичного курсу подекуди йде врозріз із урядовим. Водночас і таке твердження не є аксіомою, адже протягом різних історичних етапів берберські племена неодноразово підтримували арабів у їхній боротьбі проти колонізаторів. Проблема міжетнічного співіснування в Марокко залишається актуальною, нерідко стаючи предметом урядових соціальних програм та наукових досліджень, як, наприклад, стаття М. Акдада “Образ Мухаммада V в берберській поезії”⁵.

Проте головна ознака, що відрізняє марокканську “тронну касиду” ХХ ст. від традиційного арабського мадху, – це поява панегіричної поезії у формі вільного вірша. Тенденція зароджується приблизно в 60-ті роки ХХ ст. і збігається з національним піднесенням, яке країна переживає в цей час. Монархія здобуває незалежність від французького уряду (1956), у 1972 р. відбувається глобальний перегляд Конституції. Серед авторів “тронної касиди”, що дебютували за часів протекторату і продовжили писати вже за часів незалежності, марокканські критики особливо відзначають Іляля аль-Фасі (1910–1974) та Мухаммада аль-Халаві (1922–2004) [Аш-Шаліх 2012]. Доробок Аль-Фасі представлено 163 бейтами-двовіршами, об’єднаними в диван “Магрибський трон”, збірка Аль-Халаві – “Луна та мелодії” – нараховує 52 бейти “придворної поезії” в циклі під назвою “Король та перемога” [Аль-Халаві 1965, 251–259; Аль-Фасі 1984, 98–107]. Творчість обох поетів належить до жанру класичної касиди; їхні панегірики почали з’являтися ще до процесів, які відбувалися в суспільно-політичному житті Марокко наприкінці 50-х рр.

Однак із поширенням у марокканській літературі вільного вірша звучання “тронної касиди” змінюється. Це можна спостерігати, проаналізувавши хронологію виступів поетів з нагоди святкування Дня трону. Якщо в 1951 р. М. Аль-Халаві все ще використовує кафію – римування на однакову літеру, а також дотримується традиційних віршових розмірів, то поети кінця 60-х років поступово починають

модифікувати мелодику “тронної касиди”. Тому тексти початку 2-ї половини ХХ ст. іноді можуть поєднувати в собі ознаки як касиди, так і вільного вірша. Поема Аль-Халаві хоч і написана арудом, але бейти в ній розміщені вже за європейським зразком, а не поруч, як це прийнято в пам’ятках арабської класичної поезії. Проте на рівні підбору лексики і поетичних образів марокканські поети продовжують орієнтуватися на своїх славетних попередників. В одному з бейтів, “Хто я такий щоб ходити його (короля) дворами і тішити своє око його зеленими знаменами?”⁶ (فمن لي بأن أرتاد من عرصاتِه فتمتَع ألحاظي أزهاره الخضراء؟), Аль-Халаві вживає слово *عرصاته* (двори), що є застарілим для сучасної арабської мови, але зустрічається у відомій му‘аллаці доісламського поета Імруулькайса, в тому самому значенні і також на початку поеми. В іншій частині касиди бачимо *دهر* (час, епоха, доля) та *ركابكم* (верхові верблюди, процесія) – лексику, що порівняно рідко трапляється в сучасних текстах, але дуже поширена у класичній поезії. Аль-Халаві пише:

ويخدم عبدا في ركابكم الدهر — ولا زالت الأيام تعنو لأمركم
 إن كنتِ أزمعتِ الفراق فإنيما زمتِ ركابكم بليل مظلم

Ця строфа перегукується з бейтом му‘аллаки Антари ібн Шаддада:

Звісно, на підставі збігу певного відсотка словника рано говорити про пряму ін-тертекстуальність. Але окрім лексичних паралелей Аль-Халаві також використовує однакове з Антарою римування – так званий “повний розмір” (*البحر الكامل*).

Автор розпочинає і завершує касиду одним і тим самим рядком: “Прокинься, поете, бо твій світанок настав”, що, на думку М. Халіля, не може бути випадковістю. Схід сонця тут символізує розквіт громадянських прав та реформи економіки, що проводяться в цей час у державі.

Ще один визнаний автор доби пізнього протекторату, що продовжив писати після здобуття Марокко незалежності, ‘Іляль аль-Фасі, розповідає у своїй касиді про “реформи, які звільнили дівчину від кайданів темряви” [Ас-Сулямі 1974, 85]:

Марокканська дівчина здійняла голову,
 З величчю кращого скакуна іподрому.
 Тепер вона ступає рішучим кроком,
 Сміливо і без жодного знаку остраху.
 Вона бере першість у змаганні достоїнства,
 Не відхиляючись від моралі і шляху доброго.
 Для неї честь постати перед володарем трону,
 Його Величності, що не має собі подобі!
 Вона виражає покірність, але не тривогу,
 Тому, хто сидить на троні, – довгі роки!
 Наші вітання дівчині у її перших кроках!
 Вона тепер має право на власне слово.
 Віками проживаючи у соціальному мороку,
 Дівчину сковували кайданами забобонів.
 Вона вже забула відчуття насолоди,
 Забула про зобов’язання жінки перед собою;
 Животіючи у прірві суму і болю,
 Вона не мала розради навіть у слові.
 І якби не славетний володар трону,
 Ми б так і залишились на дні вбогості.
 Хай благословить Аллах короля нагородою,
 Якою він благословляє лише найдостойніших!

Емансипація жінки в арабо-мусульманському патріархальному суспільстві – проблема, що не втрачає актуальності й у наш час. Боротьба представниць прекрасної статі за свої громадянські права у країнах Близького Сходу у ХХІ ст. продов-

жується, і не всюди цей процес досяг суттєвих результатів. Проте навіть представники інших арабських країн відзначають успіхи Марокко у вирішенні “жіночого питання”.

Коли говорять про глибину соціальних перетворень і розвиток демократичних процесів у Марокко ХХ ст., зазвичай відштовхуються не від сучасного розуміння своїх громадянських прав і свобод пересічним носієм “західної цивілізації”, а від того становища, в якому опинилися сусідні з королівством країни на спільному історичному етапі. Багато алжирських мислителів, які в цей час продовжували боротьбу з колоніальним режимом⁷, шукали в Марокко політичного притулку та можливостей для творчої самореалізації. Досить згадати, зокрема, Мухаммада Му‘аммара аз-Зваві та Муфді Закарію.

Так, у вірші Аз-Зваві, виголошеному поетом з нагоди Дня трону в 1961 р. на честь вступу Хасана II на королівський престол, поет говорить⁸:

Ми радіємо Дню трону Його Величності
Потім – Свято розговляння, позначене прощенням.
Вітаємо з гарним знаменням Еміра усіх правовірних,
Що з собою завжди несе добру звістку народу.
У переддень, коли збіглися дві урочистості,
Розливається річкою розквіт; завдяки твоїм зусиллям
Прогрес дістався найвіддаленішого куточка.
Ти зійшов на трон, готовий до усіх викликів,
Віруючи у своє покликання твердою вірою!
Ти відкрив у нашій історії нову епоху –
Час розквіту, щастя і людського добробуту.
Ти підтримав основи сім’ї міцними опорами
І прикрашаєш зараз це свято своєю постаттю.
Навколо тебе гуртується нація, а ласкавий погляд
Зближує серця тих, кому дарував ти ширу турботу.
І тепер, коли поширилась безробіття хвороба,
Твої реформи знову прийшли на допомогу.

Урочиста подія знайшла ще більший відгос у серцях підданих, адже того року День трону збігся у часі з улюбленим усіма мусульманами святом – Днем розговляння (عيد الفطر), що відзначається за місячним календарем, відтак щоразу припадає на різні дати. Настання цього свята знаменує завершення довгого місяця посту – Рамадану, в той час як День трону і прийняття Хасаном II усієї повноти королівської влади символізує закінчення довготривалого періоду боротьби за незалежність і перехід до розбудови нової Марокканської держави зразка ХХ ст. [Халіль 2002, 6]. Ці процеси не проходили безболісно: в кінці поеми М. Аз-Зваві переходить від оспівування короля до проблеми безробіття. В оригіналі цей перехід впадає в очі, адже після використання співцем низки улесливих поетичних епітетів поруч раптово постає цілком конкретне, “приземлене” словосполучення: “хвороба безробіття” (داء البطالة). Зазначимо, що проблема є болючою для самого Алжиру, де відсоток незайнятого населення, за різними підрахунками, сягає від 10 до 30 % [Абдельмун‘ім 2014]. Для Марокко ж станом на 2008 рік ці показники становлять не більше 2.5 %. Таким чином, можна справді говорити про успіхи марокканського уряду в боротьбі із соціальними негараздами, навіть у порівнянні з сусідніми країнами.

Інший алжирський поет, Муфді Закарія (1908–1977), через кілька років стане автором гімну незалежної Алжирської Республіки, а в 1987 р. його буде посмертно нагороджено орденом марокканського короля Мухаммада V за плідну інтелектуальну діяльність і працю на суспільно-політичній ниві [Рибалкін 2013, 71]. Однак до здобуття Батьківщиною поета незалежності “співець алжирської революції” був

змушений проводити час за ґратами або на чужині, переслідуваний колоніальним французьким урядом. Географія подорожей поета не обмежувалася Марокко, та саме тут М. Закарія знайшов вдячних слухачів для своїх експромтів⁹:

...Які б несправедливості не чинили колонізатори,
 Які б злодіяння вони не творили,
 Син Мекки не боїться слона,
 Твоя жертва на вівтарі нації прийнята.
 Ти був найправдивішим серед ораторів,
 Покінчено з обманом, розгромлено лицемірство!
 Король молоді... Молодь має багато амбіцій!
 Ти зміг направити їх на найрозумніше,
 З мудрістю крізь океан провівши вітрила,
 Зі швидкістю верхового верблюда пронісся.
 Ти підніс народ над своєю короною,
 Гордо і з достоїнством,
 Ти підняв його і продовжуєш підтримувати.

М. Закарія в касиді апелює до арабо-мусульманської атрибутики та актуальних суспільних проблем свого часу. Поет згадує проблему соціалізації молоді, адже в країнах Магрибу саме молодь складає основний відсоток безробітних. Реформаторська політика Мухаммада V, яку згодом продовжив Хасан II, у свою чергу, сприяла появі нових робочих місць та підвищенню освітнього рівня населення. Характерними є епітети, що використовує М. Закарія: поет порівнює активізацію реформ у королівстві з бігом верхового верблюда. Крім того, бейт *مهما طغى المستعمرون وأجرموا فسائل مكة... لا يخاف الفيلا* – це ремінісценція на сто п'яту суру Корану, де йдеться про перемогу в VI ст. мусульман-мекканців над військом християн-ефіопів, що налічувало у своєму складі грізних бойових слонів. Тим самим М. Закарія порівнює армію французьких колонізаторів, яка вже звільнила Марокко і незабаром мали піти з Алжиру, з розгромленим військом ефіопів.

Таким чином, “тронній касиді” 50–70-х років XX ст. властива спільна тематика в поемах марокканських та алжирських авторів. Це обумовлено схожими історичними процесами, які відбувалися тоді в країнах Магрибу. Багато змін як на соціальному, так і на літературному ґрунті сталися внаслідок боротьби за незалежність, деколонізації та курсу на суспільно-політичні реформи.

Традиція декламування панегіричної касиди на честь Дня трону шанується в Марокко донині – 30 липня 2014 р. в королівстві відзначалася 80-та річниця свята. Із середини 30-х рр. XX ст. до сьогодні на літературній арені з'явилися нові яскраві імена, такі як Ша'бі аль-Азіз (нар. 1929), Мухаммад ас-Сіргіні (нар. 1930), Мухаммад Бенніс (нар. 1948), а також молоді поети, що виростили з поколінням незалежності, яке вже ніколи не знало часів французької окупації. Сьогодні марокканська критика уважно стежить за поетичними процесами, які мають місце в жанрі “тронної касиди”: літературознавчі дослідження, присвячені панегіричній поезії з нагоди Дня трону, можна знайти на сайтах численних журналів, університетських бібліотек, культурних центрів та на сторінці Міністерства культури королівства в мережі Інтернет.

У XXI ст. становлення панегіричної поезії в Марокко відбувається як за рахунок звичних засобів – видання поетичних збірок, проведення літературних фестивалів та конкурсів, публікації віршів у пресі, виступів на радіо тощо, – так і через сучасні медіа-канали. Протягом 2005–2014 років стрімкий розвиток високих технологій у Марокко приводить до появи великої кількості нових форматів втілення поетичного слова, зокрема відеокліпів на Youtube та шоу на телебаченні. Активно розвивається інтернет-радіо. Жагу до поезії підхоплює молодь.

У тлумаченні терміна “тронна касида” як жанру сучасної марокканської поезії виокремлюємо, таким чином, два підходи. Перший пропонують марокканські дослідники, серед яких М. Халіль, М. Аш-Шаліх, А. Кянун та ін. Вони відносять “тронну касиду” до специфічного жанру, що з’явився в королівстві з часів започаткування в 1934 р. нового національного свята – Дня трону. За вісімдесят років, відтак, зібралася вже чимала колекція поезій, присвячених оспівуванню правлячої династії.

Інший підхід, на нашу думку, дозволяє включити еволюцію марокканської “тронної касиди” до загального процесу становлення сучасної арабської літератури. Це передбачає, що марокканська придворна поезія, написана з нагоди святкування Дня трону, – лише жанровий різновид традиційного мадху, популярного ще з VI ст. Така точка зору, з одного боку, дозволяє європейському літературознавцю не обмежувати себе рамками винятково восьми десятиліть, з другого – не прив’язувати процес створення “тронної касиди” до конкретної дати на календарі, як це часто роблять автохтонні дослідники. Вибір методологічного підходу залежить від мети, яку ставить перед собою літературознавець: чи робити акцент на марокканській національній ідентичності та десятиліттях боротьби за свободу, чи наголошувати на спадковості “тронної касиди”, коли її автори позиціонуються як ідейні послідовники поетів-класиків, творчість яких вважається вінцем арабської літератури. Зрештою, обидва підходи лише доповнюють один одного.

Перспективи дослідження “тронної касиди” на сьогодні залишаються відкритими – щороку з’являються нові твори, гідні уваги не лише магрибської, а й зарубіжної критики. Марокканські мислителі – суфії, поети, діячі мистецтва – вже у ХХ ст. усвідомили значення літератури і поетичного слова у просвітницькій діяльності та боротьбі за створення згуртованої, здорової духом нації. Для них “тронна касида” не лише текст, це передусім соціально-культурний феномен, що заклав підвалини для розбудови нової, незалежної держави. Тому підходити до його дослідження необхідно з інтердисциплінарних позицій, аби уникнути однобоких тлумачень і якомога повніше розкрити суть літературного процесу в Марокко ХХ–ХХІ ст.

¹ У період правління короля Мухаммада V (до 1961 року) свято відзначали 18 листопада, за часів Хасана II (з 1961-го по 1999 рік) – 3 березня, а після сходження на трон Мухаммада VI дату перенесли на 30 липня. Сьогодні День трону вважається одним із найважливіших і найпопулярніших свят у Марокко.

² عيد العرش كان في الأول مظاهرة وطنية، ثم صار بعد ذلك موسماً أدبياً نتجز فيه أعمال أدبية رائعة. فمن مقالات في «تاريخ الدولة المغربية وعظمة العرش المغربي إلى خطب في تمجيد الوطنية وجمع المواطنين على خدمة الأهداف المقدسة التي ترمي إليها إلى قصائد في مدح الجالس على العرش والتنويه بمشاريحه الإصلاحية، لا سيما في التعليم والنهوض بالفتاة المغربية وإنعاش الاقتصاد المغربي».

³ الذات والوطن والحديث.

⁴ Водночас не можна говорити про стовідсоткову співмірність цих понять. Іноді з елементів сюжету “хадас” містить лише зав’язку, розвиток дії відсутній.

⁵ <http://www.minculture.gov.ma/>, стаття «صورة محمد الخامس في الشعر الأمازيغي» у рубриці «فكر».

⁶ Тут і далі в статті переклад з арабської С. Рибалкіна, окрім випадків, коли перекладача зазначено окремо.

⁷ Марокко здобуває незалежність у 1956 році, Алжир – у 1962-му.

⁸ Роки правління Хасана II: 1961–1999.

⁹ У статті наведено уривок з вірша. Повний текст касиди М. Закарії арабською мовою, з коментарями марокканського критика М. Халіля, див. у статті “Славетний День трону у новітній марокканській поезії”: <http://habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/8885>: عيد العرش المجيد في الشعر المغربي الحديث

ЛІТЕРАТУРА

- عبد المنعم محمد. ظاهرة البطالة في الدول العربية: الواقع والأسباب وآليات المعالجة. – *Abdelmun'im* 2014 – الخراطوم 2014
- الفاسي علال. ديوان الشعر \ تحقيق لـ عبد العالي الودغيري. – الرباط، 1984. – ص. 107–98.
- الحلوي محمد. أنغام وأصداء. – الدار البيضاء، 1965. – ص. 251–259 – *Аль-Халаві* 1965
- الحلوي محمد. الشعر في مواكبة العرش \ مجلة دعوة الحق، مارس 1983–1983 *Аль-Халаві*
- السولامي إبراهيم. الشعر الوطني المغربي في عهد الحماية. – الدار البيضاء، 1974–1974 *Ас-Сулямі*
- الشليح مصطفى. مداخل أولية حول القصيدة المغربية العرشيتان الرانيتان \ موقع وزارة الثقافة – 2012 *Аш-Шалих*
- 2012، المغربية.
- خليل محمد. عيد العرش المجيد في الشعر المغربي الحديث \ دعوة الحق، العدد 368، 2002–2002 *Халіль*
- خليل محمد. الأدبي والتاريخي في مؤلفات محمد المختار السوسي \ المجموعات الفقهية في الفتاوى – 2012 *Халіль*
- 2012، السوسية. – أب،
- كنون عبد الله. أحاديث عن الأدب المغربي الحديث. – القاهرة، 1964–1964 *Кянул*
- ناكفر است بشرى. قراءة نقدية في شعر محمد المختار السوسي \ ندوة علمية حول أعلام الفكر – 2011 *Такфрасет*
- 2011، والثقافة بمراكش،
- Крачковский И. Ю. Аль-Мутанабби и Абу-л-Ала. Избр. соч. Т. 2. Москва, 1956.*
- Рибалкін С. В. Поезія Муфді Закарії в боротьбі за самоідентифікацію алжирського народу // Східний світ, 2013, № 1.*
- Рибалкін С. В. Сучасна марокканська арабомовна поезія: становлення та еволюція // Східний світ, 2014, № 1.*
- Фильштинский И. М. История арабской литературы. V – начало X вв. Москва, 1985.*